

КРИТИКА ТА БІБЛІОГРАФІЯ

Р. А. Симонов, А. А. Турилов, А. В. Чернецов

*ДРЕВНЕРУССКАЯ КНИЖНОСТЕ
(ЕСТЕСТВЕННОНАУЧНЫЕ И СОКРОВЕННЫЕ
ЗНАНИИ В РОССИИ XVI А.,
СВЯЗАННЫЕ С ИВАНОМ РЫКОВЫМ)*

М.: Изд-во МГАП, 1994. — 168 с.: илл.

Назва цієї книжки та її скромний зовнішній вигляд мабуть, не привернуть особливої уваги пересічного читача. І навіть підзаголовок, що уточнює її зміст, не обіцяє йому, здавалося б, нічого захоплюючого. А між тим, це майже взірць книги науково-популярного жанру, де науковість зумовлена не лише академічним реноме авторів, а популярність зовсім не означає примітивності викладу.

Наукова робота за письмовим столом, в архівах, книгосховищах, на перший погляд, має мало спільного з детективним розслідуванням, але за своєю напруженістю і гостротою нерідко може посперечатися з ним. Сюжет рецензованої книжки — це історія наукового пошуку, що почався досить випадково і спочатку не віщував нічого несподіваного, а в результаті привів до відкриття невідомого імені в історії російської культури XVI ст. — Івана Рикова — «російського Фауста», як називають його автори, фігури для того століття незвичайної — математика, астронома, чорнокнижника Нове ім'я у досить добре вивченому полі російської культури — це сенсація.

Відправною точкою дослідження послужив малюнок в одному з найвідоміших давньоруських рукописів — Радзивілівському літописі. На одній з його мініатюр (арк. 228), що зображує момент взяття владимирськими військами 1182 р. міста Торжка, є досить дивний фрагмент — вертикально розміщена комбінація точок, розділених вертикальними рисками. Один з авторів рецензованої книги - Р. А. Симонов — у процесі пошуку відомостей про давньоруські рахувальні інструменти зацікавився малюнком, на який звернув його увагу Б. О. Рібаков, — давній дослідник мініатюр Кенігсберзького кодексу. Р. А. Симонов, однак, припустив, що малюнок може мати відношення не до підрахунків, а до якогось способу гадання. Цим зацікавився О. В. Чернецов, який швидко знайшов аналогії та впевнено зміг пов'язати малюнок з досить поширеним у Західній Європі, Візантії та арабському Сході гаданням — «геомантією» (гаданням на землі). Цей тип гадання базується на чергуванні парних і непарних чисел (крапки і дві крапки), з яких склалися «чотириповерхові» фігури, і має відношення до астрології — кожній з 12 фігур малюнку відповідає один з 12 «домів» гороскопу.

Переглянувши спеціальну літературу, О. В. Чернецов з'ясував, що західноєвропейська геомантія, як свого часу припускав ще академік М. Н. Сперанський, була відома на Русі під назвою «Рафлі». Ця назва зустрічається у списку засуджених книг, затвердженому на Стоглавому соборі 1551 р. Тих, хто знав і читав цю книгу, на Русі зараховували до еретиків і відлучали від церкви. Відомий навіть один судовий процес часів патріарха Філарета над нижегородським дячком Семейкою Григорьевим, у якого була знайдена книга «Рафлі», М. Н. Сперанський встановив близькість європейської геомантії та візантійського гадання *gamplion*, знав він і те, що це слово являє собою спотворене арабське «рамль», тобто пісок, на якому спочатку гадали. Він знайшов і слов'янські рукописи, що містили гадання з використанням геомантичних фігур, однак вважав, що «Рафлі» — це астрологічна книга, яку ще доведеться шукати. Тільки авто-

рам рецензованої книги стало зрозумілим, наскільки Сперанський був близький до розгадки. Між тим, малюнок Радзивілівського літопису (до речі, чомусь невідомий вченому) не схожий на ті, що знайшов Сперанський.

Розповідаючи про свої пошуки в цьому напрямі на одній з конференцій, О. В. Чернецов не знав, що одному з присутніх в залі відомий рукопис книги «Рафлі». Це був майбутній третій автор рецензованої книги — А. А. Турилов, який багато працював над описами слов'янських рукописів, у тому числі нових надходжень Російської державної бібліотеки (колишньої ім. В. І. Леніна), серед яких й було нарешті знайдено таємничу книгу. Її було вилучено з колекції відомого історика літератури В. А. Десницького. Книгу бачив і такий тонкий знавець давньоруської літератури і рукописів, як В. І. Малишев, але він не усвідомив, що це єдиний вцілілий примірник опальної «Рафлі». Знахідка датується зламом XVII—XVIII ст., тобто часом правління Петра I, але в своїй основі текст укладений набагато раніше — в XVI ст. Рукопис досить цікавий — текст перших десяти сторінок не має відношення до головного змісту і приховує таким чином від стороннього ока заборонену книгу. Власне, гадальна її частина займала близько 100 сторінок (описові способів гадання присвячено главу 2 рецензованої праці — «О чем гадали наши предки»). Саме в цьому рукописі, а точніше в його заголовку, й знаходимо ім'я Івана Рикова: «Предисловие святцом, творение грешного раба Ивана Рикова. Списание вкратце о году и о прочих пристоящих в нем».

Ім'я цього книжника нічого не говорило спеціалістам з російської культури. І тут починаються нові несподівані відкриття. З рукопису стало відомим і ім'я замовника — кір Іоанна, і час написання — епоха Іоанна Грозного, і навіть місце створення — Псков. Автори рецензованого видання припустили, що від'їзд царя, згаданий в тексті, вказує на дату 1579 р., коли він, наляканий наступом Стефана Баторія, спішно залишив місто. Вдалося знайти ще кілька текстів подібних же вступів із згадкою про від'їзд царя (тобто про тотожною подію), але в них не значилося ім'я Івана Рикова та вказувався інший адресат — царевич «книгчий» кір Софроній Постник. Ці тексти мали не гадальний, а календарно-астрономічний характер.

Отже, нагромаджувалася певна кількість рукописів, що згодом можна було б приписати авторству Івана Рикова. Підтвердження цієї гіпотези прийшло несподівано. До відділу рукописів надійшов маленький збірник XVII ст., і перше, що кинулося у вічі А. А. Турилову, був заголовок: «Предисловие святцом. Творение грешного Ввана Рикова. Списание вкратце о году и о противих пристоящих в нем...». Рукопис містив лише одну статтю твору («О часех»), а в кінці її містилася примітка: «Конец скончеват совещание божественных дел. Написано во граде Пскове российский стран в лето господне 1579». Таким чином підтвердилося і походження Івана Рикова, і дата створення його праць.

Пізніше Турилов і Чернецов відшукали в Російському державному архіві давніх актів ще один, як вважалося, анонімний рукопис, адресований кір Софронію, і з тексту його з'ясували, що це також «творение грешного Ивана Рикова». То був календарно-астрономічний твір Рикова у більш повній редакції. Ось таким чином в історії російської культури з'явилось нове ім'я — автор XVI ст., який писав гадальні, астрономічні, календарні і навіть, можливо, медичні трактати. Вдалося розшукати відомості і про його родичів, які мешкали в Пскові, — у 1577 р. Іван Грозний дав якомусь попу церкви Успіння на Паромені Василю Рикову тарханну грамоту. В писцових книгах Пскова за 1585—1587 рр. згадується якийсь Якуш Василів син Риков, очевидно, купець. Знайдено також деякі дані й про адресата Івана Рикова — кір Софронія, який, імовірно, у 1591 р. переписав у кремлівських майстернях розкішно ілюстровану Псалтир.

Встановлення імені автора XVI ст. дало можливість атрибуувати багато рукописів, що вважалися анонімними, передатувати їх і, отже, по-новому оцінити культурну ситуацію в Москві кінця того століття.

Главу 3 («Кругозор псковского книжника») автори присвятили дослідженню астрономічнокалендарних тюрів Івана Рикова. На підставі цих

текстів їм вдалося виявити рівень та джерела його знань. Так, Риков постає не тільки як ерудит-начитанець європейського рівня, а й як своєрідний письменник, який вміло одягав наукові трактати у шати епістолярного жанру і навіть художньої прози (хоча і різної якості), а, може, й був автором алегоричних притч.

У главі 4 книги («Русский Фауст») постає Івана Рикова розглядається в контексті сучасної йому культурної ситуації в Східній Європі, простежуються впливи на нього європейської польсько-литовської, старовізантійської культур. Автори висувують також досить сміливу гіпотезу щодо перекладу Риковим значної частини книги «Рафлі» безпосередньо з арабської мови (с. 117—124), і, нарешті, дуже інтригуючий сюжет — автори пов'язують генезис творчості Рикова із знаменитою новгородсько-псковською ерессю XV—XVI ст. — ерессю «жидовствующих» (с. 126—130).

У додатках до книги опубліковано твори Рикова (та їх переклади), які автори вважають оригінальними («Легенда о происхождении книги Рафли», «Притча о четырех временах года», «Притча о царе-годе», «Изложение античных мифов»).

Завершити огляд надзвичайно цікавої і змістовної книжки хотілося б одним спостереженням, що стосується безпосередньо нашої історії. Хоча Радзивілівський літопис містить давньоруський текст, сам рукопис, треба гадати, було створено у XV ст. в межах Великого князівства Литовського (можливо в Полоцьку), і навіть в його мініатюрах, попри те, що вони зроблені за старими зірцями, явно відчуваються західні впливи. Отже, геомантичний малюнок відбиває зацікавлення мініатюриста, за старою термінологією, «західноруського». Крім того, автори відзначають серйозний вплив на Рикова польсько-литовської вченості (він знає, щоправда дуже поверхово, латину, в його творах присутні лексичні відгуки «західноруської» мови, часом навіть польської). Все це врешті-решт вказує на культурне середовище Великого князівства Литовського, зв'язки якого з Псковом загальновідомі. Саме звідти (і ширше — з руських земель Речі Посполитої), можна гадати, виходили ті культурні імпульси, що привели до появи псковського Фауста. І, хто знає, почни хтось розкручувати слід того геомантичного малюнку в зворотній, «литовський» бік, скільки Фаустів вітебських, полоцьких чи луцьких довелося б відкрити?

О. П. ТОЛОЧКО (Київ)

Г. Сагановіч

НЕВЯДОМАЯ ВАЙНА 1654—1667

Мінск, 1995, — 144 с.

Українська та білоруська історіографії розвивалися в радянські часи в однаково несприятливих умовах. Особливо небажаними в СРСР були дослідження історії боротьби народів проти цієї імперії, за власну незалежну державу. Радянська історіографія розвивалася в цілому в річищі старої російської великодержавницької історичної думки, обслуговуючи насамперед інтереси Російської імперії і відповідним чином фальсифікуючи минуле. Всім добре пам'ятно, як нав'язувалося відверто антинаукове трактування Переяславської ради 1654 р., як національно-визвольна боротьба українського та білоруського народів XVII—XVIII ст. зводилася в писаннях радянського офіціозу до боротьби «за воссоединение Украины с Россией». У такому ж дусі висвітлювалася й історія російсько-польської війни 1654—1667 рр., про яку взагалі згадувалося мало.

Отже, давно вже назріла потреба у дослідженні цієї винятково важливої для Білорусі й України події, тим більше, що починаючи з 30-х рр. XX ст. у нечисленних працях, присвячених історії Білорусі доби фео-